अथ द्वितीयोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

व्यासश्चाह महाबुद्धिर्यदत्रैव हि वस्तुनि । तच्छ्रूयतां महाभाग गदतो मम तत्त्वतः ॥ १ ॥

कस्मिन्कालेऽल्पको धर्मो ददाति सुमहत्फलम् । मुनीनां पुण्यवादोऽभूत्कैश्चासौ क्रियते सुखम् ॥ २ ॥

संदेहनिर्णयार्थाय वेदव्यासं महामुनिम् । ययुस्ते संशयं प्रष्टुं मैत्रेय मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥

ददृशुस्ते मुनिं तत्र जाह्नवीसलिले द्विज । वेदव्यासं महाभागमर्धस्नातं सुतं मम ॥ ४ ॥

स्नानावसानं ते तस्य प्रतीक्षन्तो महर्षयः । तस्थुस्तीरे महानद्यास्तरुषण्डमुपाश्रिताः ॥ ५ ॥

मग्नोऽथ जाह्नवीतोयादुत्थायाह सुतो मम । शूद्रस्साधुः कलिस्साधुरित्येवं शृण्वतां वचः ।
तेषां मुनीनां भूयश्च ममज्ज स नदीजले ॥ ६ ॥

साधुसाध्विति चोत्थाय शूद्र धन्योऽसि चाब्रवीत् ॥ ७ ॥

निमग्नश्च समुत्थाय पुनः प्राह महामुनिः । योषितस्साधु धन्यास्तास्ताभ्यो धन्यतरोऽस्ति कः ॥ ८ ॥

ततः स्नात्वा यथान्यायमाचान्तं च कृतक्रियम् । उपतस्थुर्महाभागं मुनयस्ते सुतं मम ॥ ९ ॥

कृतसंवन्दनांश्चाह कृतासनपरिग्रहान् । किमर्थमागता यूयमिति सत्यवतीसुतः ॥ १० ॥

श्रीपराशरः—

तमूचुस्संशयं प्रष्टुं भवन्तं वयमागताः । अलं तेनास्तु तावन्नः कथ्यतामपरं त्वया ॥ ११ ॥

कलिस्साध्विति यत्प्रोक्तं शूद्रः साध्विति योषितः । यदाह भगवान्साधु धन्याश्चेति पुनःपुनः ॥

तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामो न चेद्गुह्यं महामुने । तत्कथ्यतां ततो हृत्स्थं पृच्छामस्त्वां प्रयोजनम् ॥ १३ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

व्यासश्चेति ॥ अत्र वस्तुनि—अल्पयत्नेन पुण्यस्कन्धप्राप्तौ ॥ १ ॥

कस्मिन्निति ॥ पुण्यवादः—पुण्यविषयविचारः ॥ २ ॥

संदेहनिर्णयार्थायेति ॥ संशयं—संशयितमर्थं प्रष्टुम् ॥ ३—५ ॥

मग्न इति ॥ शूद्रस्साधुः कलिः साधुरिति वचनम् ॥ ६ ॥

साधुसाध्विति ॥ साधुसाधु शूद्र धन्योऽसीत्युक्तिः हृदयसन्निधेः प्रत्यक्षोक्तिरिव भातीति ॥ ७ ॥

निमग्नश्चेति ॥ ताभ्यः—योषिद्भ्यः । कलौ साधुत्वं शूद्रे धन्यत्वं योषितां धन्यतरत्वं चेति तद्गुणतरत्वाद्विरम्य त्रिधोक्तिः ॥ ८—१० ॥

तमिति ॥ तेन—प्राग्विवक्षितेनार्थेन, अलमस्तु—तन्निवृत्तिरस्तु ॥ ११—१३ ॥

श्रीपराशरः—

इत्युक्तो मुनिभिर्व्यासः प्रहस्येदमथाब्रवीत् । श्रूयतां भो मुनिश्रेष्ठा यदुक्तं साधुसाध्विति ॥ १४ ॥

व्यास उवाच—

यत्कृते दशभिर्वर्षैस्त्रेतायां हायनेन तत् । द्वापरे तच्च मासेन ह्यहोरात्रेण तत्कलौ ॥ १५ ॥
तपसो ब्रह्मचर्यस्य जपादेश्च फलं द्विजाः । प्राप्नोति पुरुषस्तेन कलिस्साध्विति भाषितम् ॥ १६ ॥
ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् । यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ॥ १७ ॥
धर्मोत्कर्षमतीवात्र प्राप्नोति पुरुषः कलौ । अल्पायासेन धर्मज्ञास्तेन तुष्टोऽस्म्यहं कलौ ॥ १८ ॥
व्रतचर्यापरैर्ग्राह्या वेदाः पूर्वं द्विजातिभिः । ततस्स धर्मसंप्राप्तैर्यष्टव्यं विधिवद्धनैः ॥ १९ ॥
वृथा कथा वृथा भोज्यं वृथेज्या च द्विजन्मनाम् । पतनाय ततो भाव्यं तैस्तु संयमिभिस्सदा ॥ २० ॥
असम्यक्करणे दोषस्तेषां सर्वेषु वस्तुषु । भोज्यपेयादिकं चैषां नेच्छाप्राप्तिकरं द्विजाः ॥ २१ ॥
पारतन्त्र्यं समस्तेषु तेषां कार्येषु वै यतः । जयन्ति ते निजाँल्लोकान्क्लेशेन महता द्विजाः ॥ २२ ॥
द्विजशुश्रूषयैवैष पाकयज्ञाधिकारवान् । निजाञ्जयति वै लोकाञ्छूद्रो धन्यतरस्ततः ॥ २३ ॥
भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै यतः । नियमो मुनिशार्दूलास्तेनासौ साध्वितीरितः ॥ २४ ॥
स्वधर्मस्याविरोधेन नरैर्लब्धं धनं सदा । प्रतिपादनीयं पात्रेषु यष्टव्यं च यथाविधि ॥ २५ ॥
तस्यार्जने महाक्लेशः पालने च द्विजोत्तमाः । तथा सद्विनियोगे च विज्ञातं गहनं नृणाम् ॥ २६ ॥
एवमन्यैस्तथा क्लेशैः पुरुषा द्विजसत्तमाः । निजाञ्जयन्ति वै लोकान्प्राजापत्यादिकान्क्रमात् ॥ २७ ॥
योषिच्छुश्रूषणाद्भर्तुः कर्मणा मनसा गिरा । तद्धिता शुभमाप्नोति तत्सालोक्यं यतो द्विजाः ॥ २८ ॥

इत्युक्त इति ॥ प्रहस्येति—धिगस्त्वितिवत् । स्वप्रश्नोत्तरं दत्तमप्यबुद्ध्वा पुनः पृच्छतो मुनीन् प्रति हासः ॥ १४–१६ ॥

ध्यायन्निति ॥ कृते चित्तशुद्धिसंभवाद्ध्यानेन फलप्राप्तिः । त्रेतायां तदभावेऽपि चित्तशुद्ध्या यज्ञैः फलसिद्धिः । द्वापरे तयोरभावेऽपि आचारशुद्ध्याऽर्चनेन सिद्धिः, * सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यम् * इत्यादिवचनात् । कलौ तु तेषामभावेऽपि भगवन्नामसंकीर्तनेनैव फलसिद्धिरिति कलेस्साधुत्वम् ॥ १७ ॥

एतदेव विवृणोति । धर्मेति ॥ स्वल्पायासेन—संकीर्तनादिना ॥ १८ ॥

व्रतचर्येति ॥ व्रतचर्येत्यादि शूद्रसाधुत्वस्य उपोद्घातः ॥ १९,२० ॥

असम्यक्करण इति ॥ इच्छैव प्राप्तिकरी यस्य तदिच्छाप्राप्तिकरम्, इच्छया प्राप्यं न ॥ २१ ॥

अत्र हेतुः—पारतन्त्र्यमिति ॥ पारतन्त्र्यं—विधिपारतन्त्र्यम् ॥ २२ ॥

द्विजशुश्रूषयैवेति ॥ पाकयज्ञाधिकारवान्—शूद्रस्याप्यमन्त्रकपक्वहोमादिष्वधिकारः । अस्मै साधुचरितमिति शेषः ॥ २३,२४ ॥

स्वधर्मस्येति ॥ स्वधर्मस्येति स्त्रीसाधुत्वस्य प्रस्तावः । नरैः—पुंभिः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ गहनं—क्लेशः ॥ २६–२८ ॥

नातिक्लेशेन महता तानेव पुरुषो यथा । तृतीयं व्याहृतं तेन मया साध्विति योषितः ॥ २९ ॥
एतद्वः कथितं विप्रा यन्निमित्तमिहागताः । तत्पृच्छत यथाकामं सर्वं वक्ष्यामि वः स्फुटम् ॥३०॥
ऋषयस्ते ततः प्रोचुर्यत्प्रष्टव्यं महामुने । अस्मिन्नेव च तत्प्रश्ने यथावत्कथितं त्वया ॥ ३१ ॥

ीपराशरः—

ततः प्रहस्य तानाह कृष्णद्वैपायनो मुनिः । विस्मयोत्फुल्लनयनांस्तापसांस्तानुपागतान् ॥ ३२ ॥
मयैष भवतां प्रश्नो ज्ञातो दिव्येन चक्षुषा । ततो हि वः प्रसंगेन साधुसाध्विति भाषितम् ॥ ३३ ॥
स्वल्पेन हि प्रयत्नेन धर्मस्सिध्यति वै कलौ । नरैरात्मगुणाम्भोभिः क्षालिताखिलकिल्बिषैः ॥३४॥
शूद्रैश्च द्विजशुश्रूषातत्परैर्द्विजसत्तमाः । तथा स्त्रीभिरनायासात्पतिशुश्रूषयैव हि ॥ ३५ ॥
ततस्त्रितयमप्येतन्मम धन्यतरं मतम् । धर्मसंपादने क्लेशो द्विजातीनां कृतादिषु ॥ ३६ ॥
भवद्भिर्यदभिप्रेतं तदेतत्कथितं मया । अपृष्टेनापि धर्मज्ञाः किमन्यत्क्रियतां द्विजाः ॥ ३७ ॥

ीपराशरः—

ततस्संपूज्य ते व्यासं प्रशशंसुः पुनःपुनः । यथागतं द्विजा जग्मुर्व्यासोक्तिकृतनिश्चयाः ॥ ३८ ॥
भवतोऽपि महाभाग रहस्यं कथितं मया । अत्यन्तदुष्टस्य कलेरयमेको महान्गुणः ॥ ३९ ॥
यच्चाहं भवता पृष्टो जगतामुपसंहृतिम् । प्राकृतामन्तरालां च तामप्येष वदामि ते ॥ ४० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

ीपराशरः—

सर्वेषामेव भूतानां त्रिविधः प्रतिसञ्चरः । नैमित्तिकः प्राकृतिकः तथैवात्यन्तिको लयः ॥ १ ॥
ब्राह्मो नैमित्तिकस्तेषां कल्पान्ते प्रतिसञ्चरः । आत्यन्तिकस्तु मोक्षाख्यः प्राकृतो द्विपरार्धकः ॥२॥

त्रेय उवाच—

परार्धसंख्यां भगवन्ममाचक्ष्व यया तु सः । द्विगुणीकृतया ज्ञेयः प्राकृतः प्रतिसञ्चरः ॥ ३ ॥

नेति ॥ तानेवेति—पुरुषो यथा प्राजापत्यादिकान् प्राप्नोति तथा योषित्तानेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २९-४० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

॥ १ ॥ ब्राह्म इति ॥ प्राकृतो द्विपरार्धक इति जल्पनात् परार्धद्वयात्मके ब्रह्मायुषि पूर्णे प्रकृतौ त्कार्यस्य लयः प्राकृतः ॥ २, ३ ॥

श्रीपराशरः—

स्थानात्स्थानं दशगुणमेकस्माद्गण्यते द्विज। ततोऽष्टादशमे भागे परार्धमभिधीयते ॥ ४ ॥

परार्धद्विगुणं यत्तु प्राकृतस्य लयो द्विज। तदाऽव्यक्तेऽखिलं व्यक्तं स्वहेतौ लयमेति वै ॥ ५ ॥

निमेषो मानुषो योऽसौ मात्रामात्राप्रमाणतः। तैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्काष्ठाः कला स्मृता ॥६॥

नाडिका तु प्रमाणेन सा कला दश पञ्च च ॥ ७ ॥

उन्मानेनाम्भसस्सा तु पलान्यर्धत्रयोदश। मागधेन तु मानेन जलप्रस्थस्तु स स्मृतः।

हेममाषैः कृतच्छिद्रश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ॥ ८ ॥

नाडिकाभ्यामथ द्वाभ्यां मुहूर्तो द्विजसत्तम। अहोरात्रं मुहूर्तास्तु त्रिंशन्मासो दिनैस्तथा ॥ ९ ॥

मासैर्द्वादशभिर्वर्षमहोरात्रं तु तद्दिवि। त्रिभिर्वर्षशतैर्वर्षं षष्ट्या चैवासुरद्विषाम् ॥ १० ॥

तैस्तु द्वादशसाहस्रैश्चतुर्युगमुदाहृतम्। चतुर्युगसहस्रं तु कथ्यते ब्रह्मणो दिनम् ॥ ११ ॥

स कल्पस्तत्र मनवश्चतुर्दश महामुने। तदन्ते चैव मैत्रेय ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥ १२ ॥

तस्य स्वरूपमत्युग्रं मैत्रेय गदतो मम। शृणुष्व प्राकृतं भूयस्तव वक्ष्याम्यहं लयम् ॥ १३ ॥

चतुर्युगसहस्रान्ते क्षीणप्राये महीतले। अनावृष्टिरतीवोग्रा जायते शतवार्षिकी ॥ १४ ॥

ततो यान्यल्पसाराणि तानि सत्त्वान्यशेषतः। क्षयं यान्ति मुनिश्रेष्ठ पार्थिवान्यनुपीडनात् ॥ १५ ॥

स्थानात् स्थानमिति ॥ * एकं दश शतमस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं लक्षम्। प्रयुतं कोटिमथार्बुदमब्जं खर्वं ततो निखर्वं च ॥ तस्मान्महासरोजं शङ्कुम् सरितां पतिं ततो मध्यम्। अन्त्यं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं हि वै तज्ज्ञाः ॥ एवं द्विपरार्धमानुषवत्सरे तु महासंहारः ॥ ४, ५ ॥

निमेष इत्यादि ॥ यः प्रागुक्तो निमेषः असौ मात्रेत्युच्यते, मात्राप्रमाणत्वात्। एकमात्रलघ्वक्षरोच्चारणकालसंमितो ह्यसौ ॥ ६, ७ ॥

उन्मानेनेति ॥ तुलया मितस्याम्भसः पलानि, अर्धत्रयोदश—अर्धं त्रयोदशं येषां तानि अर्धत्रयोदश, सार्धद्वादशेत्यर्थः। सा नाडिका—उपचारात्तैर्नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः। कथमित्याह—हेमेति। हेममाषैः—माषः पञ्चगुञ्जामानम्। जलस्यैतत्सार्द्धं पलद्वादशकं मगधदेश्यं प्रस्थं पूरयति। स च प्रस्थश्चतुर्गुणस्सन्नाडीज्ञापक इति शेषः। यथा ह वायुः—* उन्मानेनाम्भसश्चापि पलान्यर्धत्रयोदश। मागधेन तु मानेन जलप्रस्थो विधीयते। एवं चाप्युदकप्रस्थाश्चत्वारो नाडिका घटः। हेममाषैः कृतच्छिद्रश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः॥ इति। एवं चतुर्माषसुवर्णरचितचतुरङ्गुलसूचीकृताधश्छिद्राढकजलपूर्णात्पंचाशत्पलपरिमाणाद्घटात्तच्छिद्रेण पञ्चाशत्पलं जलं यावता कालेन निस्सरति तावत्कालो नाडीत्युक्तं भवति। अथवा अहोरात्रे जलस्य पूर्णं निस्सरणं वा षष्टिवारं यथा स्यात् तथा तत्पात्रमानं कार्यम्। अन्ये तु चतुर्माषहेमनिर्मितया चतुरङ्गुलया सूच्या कृतच्छिद्रे सार्धद्वादशपले ताम्रपात्रे तत्प्रमाणं जलं तच्छिद्रेण यावता कालेन प्रविशति स काल एका नाडिका, तानि पलानि मागधमानेन जलप्रस्थ इति वर्णयन्ति। कृतच्छिद्रैरिति च पठन्ति। तत्रायमन्वयः—सा नाडिका चतुर्भिर्हेममाषैः कृतच्छिद्रैर्निष्पन्नान्यम्भसोऽर्धत्रयोदशपलानीति ॥ ८—१५ ॥

ततः स भगवान्विष्णू रुद्ररूपधरोऽव्ययः । क्षयाय यतते कर्तुमात्मस्था स्सकलाः प्रजाः ॥ १६ ॥
ततस्स भगवान्विष्णुर्भानोस्ससप्तु रश्मिषु । स्थितः पिबत्यशेषाणि जलानि मुनिसत्तम ॥ १७ ॥
पीत्वाऽम्भांसि समस्तानि प्राणिभूमिगतान्यपि । शोषं नयति मैत्रेय समस्तं पृथिवीतलम् ॥ १८ ॥
समुद्रान्सरितः शैलनदीप्रस्रवणानि च । पातालेषु च यत्तोयं तत्सर्वं नयति क्षयम् ॥ १९ ॥
ततस्तस्यानुभावेन तोयाहारोपबृंहिताः । त एव रश्मयस्सप्त जायन्ते सप्त भास्कराः ॥ २० ॥
अधश्चोर्ध्वं च ते दीप्ता स्ततस्सप्त दिवाकराः । दहन्त्यशेषं त्रैलोक्यं सपातालतलं द्विज ॥ २१ ॥
दह्यमानं तु तैर्दीप्तैस्त्रैलोक्यं द्विज भास्करैः । साद्रिनद्यर्णवाभोगं निस्स्नेहमभिजायते ॥ २२ ॥
ततो निर्दग्धवृक्षाम्बुत्रैलोक्यमखिलं द्विज । भवत्येषा च वसुधा कूर्मपृष्ठोपमाकृतिः ॥ २३ ॥
ततः कालाग्निरुद्रोऽसौ भूत्वा सर्वहरोऽनलः । शेषाहिश्वाससंभूतः पातालानि दहत्यधः ॥ २४ ॥
पातालानि समस्तानि स दग्ध्वा ज्वलनो महान् । भूमिमभ्येत्य सकलं बभस्ति वसुधातलम् ॥२५॥
भुवर्लोकं ततस्सर्वं स्वर्लोकं च सुदारुणः । ज्वालामालामहावर्तस्तत्रैव परिवर्तते ॥ २६ ॥
अम्बरीषमिवाभाति त्रैलोक्यमखिलं तदा । ज्वालावर्तपरीवारमुपक्षीणचराचरम् ॥ २७ ॥
ततस्तापपरीतास्तु लोकद्वयनिवासिनः । कृ(हृ)ताधिकारा गच्छन्ति महर्लोकं महामुने ॥ २८ ॥
तस्मादपि महातापतप्ता लोकात्ततः परम् । गच्छन्ति जनलोकं ते दशावृत्त्या परैषिणः ॥ २९ ॥
ततो दग्ध्वा जगत्सर्वं रुद्ररूपी जनार्दनः । मुखनिश्वासजान्मेघान्करोति मुनिसत्तम ॥ ३० ॥
ततो गजकुलप्रख्यास्तटित्वन्तोऽतिनादिनः । उत्तिष्ठन्ति तथा व्योम्नि घोरास्संवर्तका घनाः ॥३१॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसन्निभाः । धूम्रवर्णा घनाः केचित्केचित्पीताः पयोधराः ॥३२॥
केचिद्रासभवर्णाभा लाक्षारसनिभास्तथा । केचिद्वैडूर्यसंकाशा इन्द्रनीलनिभाः क्वचित् ॥ ३३ ॥
शङ्खकुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे । इन्द्रगोपनिभाः केचित्ततश्शिखिनिभास्तथा ॥ ३४ ॥
मनश्शिलाभाः केचिद्वै हरितालनिभाः परे । चाषपत्रनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ते महाघनाः ॥ ३५ ॥

तत इति ॥ क्षयाय रुद्ररूपधरो भूत्वा ॥ १६ ॥

तत इति ॥ सप्त रश्मयः—"सुषुम्णो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च । विश्वव्यचा स्वधा संयद्वसुरर्वाग्वसुस्तथा" इत्युक्ताः ॥ १७–१९ ॥ तत इति ॥ भास्कराः—आरोगो भ्राज इत्यादयः ॥ २०–२४ ॥

पातालानीति ॥ बभस्ति—भक्षयति । भस—भक्षणदीप्त्योः ॥ २५, २६ ॥

अम्बरीषमिवेति ॥ अम्बरीषं—भर्जनभाण्डम् ॥ २७ ॥

तत इति ॥ कृताधिकाराः—मन्वादयः । दशावृत्त्या—सप्त पातालानि त्रयो लोका इति दश, तेष्ववृत्त्या—वृत्त्यभावेन । यद्वा, तावद्दशाया आवृत्त्या । परैषिणः—परस्थानैषिणः । अथवा त्रैलोक्ये ये कृताधिकारा मन्वाद्याः ते हृताधिकाराः भोगात्प्रक्षीणतद्देशभोग्यकर्माणः सन्तो महर्लोकं प्राप्य तस्मादपि तप्तात्तल्लोकवासिभिस्सह सशरीराः जनलोकं यान्ति । तेषां मध्ये ये परैषिणः—परं प्राप्तुमिच्छवस्ते दशवारावृत्त्यैव क्रमात्त-

केचित्पुरवराकाराः केचित्पर्वतसन्निभाः। कूटागारनिभाश्चान्ये केचित्स्थलनिभा घनाः ॥ ३६ ॥
महारावा महाकायाः पूरयन्ति नभःस्थलम्। वर्षन्तस्ते महासारास्तमग्निमतिभैरवम्।
शमयन्त्यखिलं विप्र त्रैलोक्यान्तरधिष्ठितम् ॥ ३७ ॥
नष्टे चाग्नौ च सततं वर्षमाणा ह्यहर्निशम्। प्लावयन्ति जगत्सर्वमम्भोभिर्मुनिसत्तम ॥ ३८ ॥
धाराभिरतिमात्राभिः प्लावयित्वाऽखिलां भुवम्। भुवर्लोकं तथैवोर्ध्वं प्लावयन्ति हि ते द्विज ॥३९॥
अन्धकारीकृते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे। वर्षन्ति ते महामेघा वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ४० ॥
एवं भवति कल्पान्ते समस्तं मुनिसत्तम। वासुदेवस्य माहात्म्यान्नित्यस्य परमात्मनः ॥ ४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

सप्तर्षिस्थानमाक्रम्य स्थितेऽम्भसि महामुने। एकार्णवं भवत्येतत् त्रैलोक्यमखिलं ततः ॥ १ ॥
मुखनिश्वासजो विष्णोर्वायुस्ताञ्जलदांस्ततः। नाशयन्वाति मैत्रेय वर्षाणामपरं शतम् ॥ २ ॥
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यो भगवान्भूतभावनः। अनादिरादिर्विश्वस्य पीत्वा वायुमशेषतः ॥ ३ ॥
एकार्णवे ततस्तस्मिन्छेषशय्यागतः प्रभुः। ब्रह्मरूपधरश्शेते भगवानादिकृद्धरिः ॥ ४ ॥
जनलोकगतैस्सिद्धैस्सनकाद्यैरभिष्टुतः। ब्रह्मलोकगतैश्चैव चिन्त्यमानो मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥

परस्सत्यप्राप्तिद्वारा ततः परमीश्वरं विशन्ति। अन्ये त्रैलोक्यस्था जीवाः स्वात्मनि संलीयन्ते। यथाह वायुः— * पितृभिर्मनुभिश्चैव साध्यैस्सप्तर्षिभिस्तथा। यज्वानश्चैव येऽप्यन्ये तद्भक्ताश्चैव तैस्सह। महर्लोकं गमिष्यन्ति त्यक्त्वा त्रैलोक्यमीश्वराः। महर्लोकं परित्यज्य गणास्तेऽपि चतुर्दश। सशरीराश्च यान्त्यन्ये जनलोकं सहानुगैः। एवं देवास्सपितर ऋषयो मानवाश्च ये। मित्रैस्सहोर्ध्वं गच्छन्ति व्यावर्तन्ते च तैस्सह। जनलोकात्सुरास्सर्वे दश-कल्पान्पुनःपुनः। पर्यायकाले संप्राप्ते संभूतानि घनेष्विह। अवश्यभाविनाऽर्थेन संबध्यन्ते तथा तु ते। निवर्त्तन्ते तथा वृत्त्या तेषां सद्यो न निस्तरः। महर्जनं चापि जनात्तपं च ह्येकान्ततस्तानि भवन्ति सत्ये। मन्वन्तराणां परिवर्तनानि मुञ्चन्ति सत्येन तपोऽवराणि। तपोभियोगाद्विषयप्रहाणाद्विशन्ति तेऽपीश्वरमेव देवम् ॥ इति। * अथात्मनि महातेजास्सर्वमाधाय सर्वकृत्। ततस्स रात्रिं स्वपिति तमस्येकार्णवे जले ॥ इति। हृताधिकारा गच्छन्तीति च पाठः ॥ २८–४१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

॥ १–३ ॥ एकार्णव इति ॥ ब्रह्मरूपधरः इति प्रथमांशे व्याख्यातम्। ननूत्तरत्र ब्रह्मादीनां शुभाश्रयत्वं निषिध्यते। तत्कथमत्र ब्रह्मरूपधरस्य मुमुक्षुभिश्चिन्त्यमानत्वम्? उच्यते—धारणासिध्यर्थं तत्र शुभाश्रय उक्तः। निष्पन्नसमाधीनां तु जगद्रूपतया भगवदनुसन्धानमविरुद्धम्। यथा * मत्तस्सर्वमहं सर्वम्, * अहं मनुरभवम् * इत्यादि। किं च परशुरामकल्क्यादिवदनुप्रवेशावतारत्वाच्च न विरोधः ॥ ४, ५ ॥

आत्ममायामयीं दिव्यां योगनिद्रां समाश्रितः। आत्मानं वासुदेवाख्यं चिन्तयन्मधुसूदनः ॥ ६ ॥
एष नैमित्तिको नाम मैत्रेयः प्रतिसञ्चरः। निमित्तं तत्र यच्छेते ब्रह्मरूपधरो हरिः ॥ ७ ॥
यदा जागर्ति सर्वात्मा स तदा चेष्टते जगत्। निमीलत्येतदखिलं मायाशय्यां गतेऽच्युते ॥ ८ ॥
पद्मयोनेर्दिनं यत्तु चतुर्युगसहस्रवत्। एकार्णवीकृते लोके तावती रात्रिरिष्यते ॥ ९ ॥
ततः प्रबुद्धो रात्र्यन्ते पुनस्सृष्टिं करोत्यजः। ब्रह्मस्वरूपधृग्विष्णुर्यथा ते कथितं पुरा ॥ १० ॥
इत्येष कल्पसंहारोऽवान्तरप्रलयो द्विज। नैमित्तिकस्ते कथितः प्राकृतं शृण्वतः परम् ॥ ११ ॥
अनावृष्ट्यादिसंपर्कात्कृते संक्षालने मुने। समस्तेष्वेव लोकेषु पातालेष्वखिलेषु च ॥ १२ ॥
महदादेर्विकारस्य विशेषान्तस्य संक्षये। कृष्णेच्छाकारिते तस्मिन्प्रवृत्ते प्रतिसञ्चरे ॥ १३ ॥
आपो ग्रसन्ति वै पूर्वं भूमेर्गन्धात्मकं गुणम्। आत्तगन्धा ततो भूमिः प्रलयत्वाय कल्पते ॥१४॥
प्रणष्टे गन्धतन्मात्रे भवत्युर्वी जलात्मिका। आपस्तदा प्रवृद्धास्तु वेगवत्यो महास्वनाः ॥ १५ ॥
सर्वमापूरयन्तीदं तिष्ठन्ति विचरन्ति च। सलिलेनोर्मिमालेन आलोकान्तात्समन्ततः ॥ १६ ॥
अपामपि गुणो यस्तु ज्योतिषा पीयते तु सः। नश्यन्त्यापस्ततस्ताश्च रसतन्मात्रसंक्षयात् ॥ १७ ॥
ततश्चापो हृतरसा ज्योतिष्ट्वं प्राप्नुवन्ति वै। अग्न्यवस्थे तु सलिले तेजसा सर्वतो वृते ॥ १८ ॥
स चाग्निस्सर्वतो व्याप्य चादत्ते तज्जलं तथा। सर्वमापूर्यतेऽर्चिर्भिस्तदा जगदिदं शनैः ॥ १९ ॥
अर्चिर्भिस्संवृते तस्मिंस्तिर्यगूर्ध्वमधस्तदा। ज्योतिषोऽपि परं रूपं वायुरत्ति प्रभाकरम् ॥ २० ॥
प्रलीने च ततस्तस्मिन्वायुभूतेऽखिलात्मनि। प्रनष्टे रूपतन्मात्रे हृतरूपो विभावसुः ॥ २१ ॥
प्रशाम्यति तदाऽज्योतिर्वायुर्दोधूयते महान्। निरालोके तथा लोके वाय्ववस्थे च तेजसि ॥२२॥

आत्मेति ॥ आत्ममायामयीं—मूलप्रकृत्यभिमानिदेवताम्। योगनिद्रां—योगरूपां निद्राम्। एतद्विवृणोति आत्मानं चिंतयन्निति ॥ ६ ॥

एष इति ॥ यत् निमित्तं तत्रेति। तत्र—ब्रह्मणो दिनान्ते ॥ ७–११ ॥

अनावृष्टीत्यादि ॥ समस्तेषु लोकेषु पातालेषु च संक्षालने—नाशे कृते ॥ १२ ॥

महदादेरिति ॥ तस्मिन्—प्राकृते प्रतिसंचरे महदादेर्विशेषान्तस्य विकारस्य संक्षये च प्रवृत्ते—प्रस्तुते ॥ १३ ॥ आप इत्यादि ॥ प्रलयत्वाय—प्रकृष्टो लयो यस्याः सा प्रलया, तद्भावाय ॥ १४ ॥

प्रणष्ट इति ॥ गन्धतन्मात्रे—अत्र तन्मात्रग्रहणं विशेषस्याप्युपलक्षणम् ॥ १५ ॥

सर्वमिति ॥ सलिलेन—ओघेन, आलोकान्तात्—लोकान्तं यावत्। आलोकस्तेजो वा ॥ १६–२१ ॥

प्रशाम्यतीति ॥ अज्योतिरिति पदच्छेदः। तच्च वायुविशेषणम्। ज्योतिर्विरोधी ॥ २२ ॥

ततस्तुमुलमासाद्य वायुस्संभवमात्मनः । ऊर्ध्वं चाधश्च तिर्यक्च दोधवीति दिशो दश ॥ २३ ॥
वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशो ग्रसते ततः । प्रशाम्यति ततो वायुः खं तु तिष्ठत्यनावृतम् ॥ २४ ॥
अरूपरसमस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् । सर्वमापूरयच्चैव सुमहत्तत्प्रकाशते ॥ २५ ॥
परिमण्डलं च सुषिरमाकाशं शब्दलक्षणम् । शब्दमात्रं तदाकाशं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २६ ॥
ततश्शब्दगुणं तस्य भूतादिर्ग्रसते पुनः । भूतेन्द्रियेषु युगपद्भूतादौ संस्थितेषु वै ॥ २७ ॥
अभिमानात्मको ह्येष भूतादिस्तामसस्स्मृतः । भूतादिं ग्रसते चापि महान्वै बुद्धिलक्षणः ॥ २८ ॥
उर्वी महांश्च जगतः प्रान्तेऽन्तर्बाह्यतस्तथा ॥ २९ ॥
एवं सप्त महाबुद्धे क्रमात्प्रकृतयस्स्मृताः । प्रत्याहारे तु तास्सर्वाः प्रविशन्ति परस्परम् ॥ ३० ॥
येनेदमावृतं सर्वमण्डमप्सु प्रलीयते । सप्तद्वीपसमुद्रान्तं सप्तलोकं सपर्वतम् ॥ ३१ ॥
उदकावरणं यत्तु ज्योतिषा पीयते तु तत् । ज्योतिर्वायौ लयं याति यात्याकाशे समीरणः ॥ ३२ ॥
आकाशं चैव भूतादिर्ग्रसते तं तथा महान् । महान्तमेभिस्सहितं प्रकृतिर्ग्रसते द्विज ॥ ३३ ॥
गुणसाम्यमनुद्रिक्तमन्यूनं च महामुने । प्रोच्यते प्रकृतिर्हेतुः प्रधानं कारणं परम् ॥ ३४ ॥
इत्येषा प्रकृतिस्सर्वा व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । व्यक्तस्वरूपमव्यक्ते तस्मान्मैत्रेय लीयते ॥ ३५ ॥
एकश्शुद्धोऽक्षरो नित्यस्सर्वव्यापी तथा पुमान् । सोऽप्यंशस्सर्वभूतस्य मैत्रेय परमात्मनः ॥ ३६ ॥

तत इति ॥ तुमुलं—सशब्दम् । आत्मनः संभवं—खम् ॥ २३, २४ ॥

अरूपमिति ॥ न च मूर्तिमत्—निरवयवम्, अहंकारावच्छिन्नतया परिमाणविशेषायोगात् ॥ २५, २६ ॥

तत इति ॥ भूतादिशब्देन त्रिविधाहंकारस्य ग्रहणम् ॥ २७, २८ ॥

उर्वीत्यादि ॥ उर्वी महांश्च अन्तः—अण्डस्यान्तः स्थितस्य जगतः प्रान्ते—चरमकोट्यां प्रथमकोट्यां च, तथा बाह्यतः—अण्डाद्बहिरपि, तथा—पृथिव्येकप्रान्ते महानितरप्रान्ते ॥ २९ ॥

एवमिति ॥ अयमावरणलयविषयः श्लोकः । महदादयः सप्त क्रमादहंकारादीनां प्रकृतयः स्मृताः । ताः प्रत्याहारे तु परस्परं स्वस्वं कारणम् एवं—पूर्वोक्तलयक्रमेण प्रविशन्ति ॥ ३० ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—येनेति ॥ एवंभूतमिदमण्डं येनावृतं तत्पृथिव्यावरणमप्सु लीयते ॥ ३१, ३४ ॥

इत्येषा प्रकृतिरिति ॥ व्यक्तावस्थमपि प्रकृतिद्रव्यमेव न द्रव्यान्तरम् । तस्माद्व्यक्तमव्यक्ते लीयते । तस्या इति पाठे स्वरूपमित्यनुषङ्गः ॥ ३५ ॥

एक इति ॥ एकः शुद्धः—प्रकृतिवदनेकत्वानर्हः वैचित्र्यानर्हश्च, अनेकत्वबोधकवैचित्र्यार्हसत्वादिगुणमयत्वाभावात् । अत एवाक्षरो नित्यश्च । तत्र हेतुमाह—सर्वव्यापीति । सूक्ष्मत्वात्प्रकृतेरपि व्यापनस्वभावः । सोऽपि पुमान् परमात्मनोंऽशः, यथा प्रकृतिः । अत्र लयस्थानत्वेन प्रकृतेः प्रकृतत्वात् प्रसङ्गात् पुरुषपरमात्मनोः प्रस्तावः ॥ ३६ ॥

न सन्ति यत्र सर्वेशे नामजात्यादिकल्पनाः । सत्तामात्रात्मके ज्ञेये ज्ञानात्मन्यात्मनः परे ॥ ३७ ॥
तद्ब्रह्म परमं धाम परमात्मा स चेश्वरः । स विष्णुस्सर्वमेवेदं यतो नावर्तते यतिः ॥ ३८ ॥
प्रकृतिर्या मयाऽऽख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुषश्चाप्युभावेतौ लीयेते परमात्मनि ॥ ३९ ॥
परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः । विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते ॥ ४० ॥
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् । ताभ्यामुभाभ्यां पुरुषैस्सर्वमूर्तिस्स इज्यते ॥ ४१ ॥
ऋग्यजुस्सामभिर्मार्गैः प्रवृत्तैरिज्यते ह्यसौ । यज्ञेश्वरो यज्ञपुमान्पुरुषैः पुरुषोत्तमः ॥ ४२ ॥
ज्ञानात्मा ज्ञानयोगेन ज्ञानमूर्तिस्स चेज्यते । निवृत्ते योगिभिर्मार्गे विष्णुर्मुक्तिफलप्रदः ॥ ४३ ॥
ह्रस्वदीर्घप्लुतैर्यत्तु किंचिद्वस्त्वभिधीयते । यच्च वाचामविषयं तत्सर्वं विष्णुरव्ययः ॥ ४४ ॥
व्यक्तस्स एव चाव्यक्तस्स एव पुरुषोत्तमः । परमात्मा च विश्वात्मा विश्वरूपधरो हरिः ॥ ४५ ॥

परमाह—न सन्तीति ॥ नन्वंशत्ववचनात् पुरुषस्य परमात्मैकद्रव्यत्वं स्यात् । नैवम् । * समस्तहेयरहितम् * स सर्वभूतप्रकृतिं विकारान्, * विष्णुस्समस्तेन्द्रियदेहदेही, * क्षेत्रज्ञशक्तिः * सा वेष्टिता, * नित्यो नित्यानाम् *पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा, * उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः * इत्यादिभिस्तयोरत्यन्तवैलक्षण्यस्योक्तत्वात् । कथमंशत्वमित्याशंक्य *प्रकाशादिवन्नैवं परः * इत्यादिना सूत्रकारः प्रकाशजातिगुणदेहवदात्मनोऽपि शरीरभूतस्य तिष्ठतः परमात्मैकदेहत्वात् अंशत्वमुपपादितवान् । सत्तामात्रात्मक इति विकारनिषेधः । ज्ञेये—* नारायणं महाज्ञेयम् * इत्यादिना । आत्मनः परे—* यस्यात्मा शरीरमिति शरीरत्वेनोक्तत्वात् बद्धान्मुक्ताच्चात्मनोऽत्यन्तविलक्षणे । प्रकाशतद्वतोरिव जगद्ब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावस्स्वाभाविकः न जीववत्कर्मकृतः । * तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे * वेदात्मशक्तिं स्वाच्छरीरात् इत्यादेः ॥ ३७, ३८ ॥

प्रकृतिरित्यादि ॥ प्रकृतेः परमात्मनि लयः पुरुषे लयद्वारा, * अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकीभवति * इति श्रुतेः ॥ ३९ ॥

परमात्मेति ॥ विष्णुनामा स वेदेषु वेदान्तेषु च गीयते—विष्णुनामा स एव परमेश्वरो वेदेषु वेदान्तेषु च सद्ब्रह्मादिशब्दैर्गीयते ॥ ४० ॥

प्रवृत्तमिति ॥ कथमिन्द्रादियागैरस्येज्यत्वमित्यत्राह सर्वमूर्तिरिति ॥ ४१, ४२ ॥

ज्ञानात्मेति ॥ ज्ञानात्मा—ज्ञानस्वरूपः । ज्ञानमूर्तिः—ज्ञानात्मिका मूर्तिर्विग्रहो यस्य । निवृत्ते मार्गे ज्ञानयोगेन—ज्ञानयोगप्रधानेन कर्मणा इज्यते । मुक्तिफलप्रदः—निवृत्तिमार्गेणेष्ट एव ॥ ४३ ॥

ह्रस्वेति ॥ ह्रस्वादिशब्दैरभिधेयमचिद्वस्तु । वाचामविषयं चिद्वस्तु । तत्सर्वं विष्णुः—तदात्मकम् ॥ ४४ ॥

व्यक्तमिति ॥ व्यक्तादिसामानाधिकरण्यहेतुर्विश्वात्मा विश्वरूपधर इति । पुरुषः कार्यकारणरूपोभयावस्थः । परमात्मा मुक्तः । व्यक्तं स एव चाव्यक्तमिति च पाठः ॥ ४५ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते । उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः । अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः । शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥
निरुच्छ्वासः सचैतन्यस्स्मरञ्जन्मशतान्यथः । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४ ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैस्सूतिमारुतैः । क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना । विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः । स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥
अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा । भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च । बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥२०॥
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः । न जानाति कुतः कोऽहं क्वाहं गन्ता किमात्मनः॥२१॥
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते॥
को धर्मः कश्च वाऽधर्मः कस्मिन्वर्तेऽथ वा कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् । अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

गर्भेति ॥ नारकजं—नरकजम् । * स्यान्नारकस्तु नरकः * इत्यमरः ॥ ९ ॥

सुकुमारेति ॥ उल्बम्—गर्भवेष्टनचर्म ॥ १०–१३ ॥

जायमान इति ॥ प्राजापत्येन—ब्रह्मणा नियुक्तेन गात्रसंकोचकेन, * तस्माज्ज्यायान् सगर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि स कृतः * इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अधोमुख इति ॥ सूतिमारुतैः—सूत्यर्थं गर्भप्रेरकैः ॥ १५, १६ ॥

कंटकैरिति ॥ तुन्नाङ्गः—व्यथितदेहः । पूतिव्रणात्—दुर्गन्धव्रणात् ; योनेरित्यर्थः ॥ १७–१९ ॥

जन्मेति ॥ कण्डूयनेत्यादिनोक्तानि जन्मनोऽनन्तराणि । कीटदंशादिभिः बालभावे यदाप्नोति तदप्यनेकमिति शेषः ॥ २० ॥

कामान्धत्वादाधिक्याद्यौवने अज्ञानजं दुःखं विशिष्याह—अज्ञानेत्यादिना ॥ २१ ॥

केनेति ॥ कार्यं—कारणजन्यम् ॥ २२ ॥

को धर्म इति ॥ क वा—कस्मिन्वा वर्ते ? तत्सर्वं च कथमिति न जानातीति पूर्वेणान्वयः ॥ २३, २४ ॥

व्यक्ताव्यक्तात्मिका तस्मिन्प्रकृतिस्संप्रलीयते । पुरुषश्चापि मैत्रेय व्यापिन्यव्याहतात्मनि ॥ ४६ ॥
द्विपरार्धात्मकः कालः कथितो यो मया तव । तदहस्तस्य मैत्रेय विष्णोरीशस्य कथ्यते ॥ ४७ ॥
व्यक्ते च प्रकृतौ लीने प्रकृत्यां पुरुषे तथा । तत्र स्थिते निशा चास्य तत्प्रमाणा महामुने ॥४८॥
नैवाहस्तस्य न निशा नित्यस्य परमात्मनः । उपचारस्तथाऽप्येष तस्येशस्य द्विजोच्यते ॥ ४९ ॥
इत्येष तव मैत्रेय कथितः प्राकृतो लयः । आत्यन्तिकमथो ब्रह्मन्निबोध प्रतिसञ्चरम् ॥ ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे षष्ठेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः ॥ उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥१॥
आध्यात्मिकोऽपि द्विविधश्शारीरो मानसस्तथा । शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयतां च सः ॥ २ ॥
शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगंदरैः । गुल्मार्शश्वयथुश्वासच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ ३ ॥
तथाक्षिरोगातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञितैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ ४ ॥
कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः । शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिमयस्तथा ॥ ५ ॥
मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा । इत्येवमादिभि र्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ ६ ॥
मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपाद्यैश्च नृणां जायते चाधिभौतिकः ॥ ७ ॥
शीतवातोष्णवर्षाम्बुवैद्युतादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठैः कथ्यते चाधिदैविकः ॥ ८ ॥

व्यक्तेत्यादि ॥ उक्तस्यैवानुवादो गुणान्तरविध्यर्थः । अव्याहतात्मनि-अविकृतस्वरूपे ॥ ४६, ४७ ॥

व्यक्त इति ॥ प्रकृत्यां पुरुषे लीनायामिति शेषः । तथा-तत्र स्थिते, तथाभूते पुरुषे तत्र परमात्मनि स्थिते । द्वयोर्युगपल्लयपक्षे ग्रंथस्सुगमः । व्यक्त इति पुनर्लयानुवादः परमात्मनो रात्र्यादिकल्पनाविध्यर्थः ॥ ४८ ॥

नैवेति ॥ नित्यस्य परमात्मनः इति । अत्र स्वरूपनित्यत्वस्य ब्रह्मादीनामपि साधारण्याद्विग्रहवत्त्वस्य नित्यत्वममिप्रेतम्, * सदैकरूपरूपाय * इत्यादिभिर्विग्रहनित्यत्वस्य प्रतिपादनात् ॥ ४९, ५० ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये षष्ठेंशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

॥ १, २ ॥ शिरोरोगेति ॥ प्रतिश्यायः—पीनसः । श्वयथुः—शोफः ॥ ३, ४ ॥

कामक्रोधेति ॥ द्वेषः—अप्रीतिः । मोहो मूर्च्छा । विषादः—सत्वसंक्षयः । शोकः—प्रियविरहजः । ईर्ष्या—परसंपदक्षमा ॥ ५–८ ॥

गर्भजन्मजराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ ९ ॥
सुकुमारतनुर्गर्भे जन्तुर्बहुमलावृते । उल्बसंवेष्टितो भुग्नपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ १० ॥
अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मातृभोजनैः । अत्यन्ततापैरत्यर्थं वर्धमानातिवेदनः ॥ ११ ॥
प्रसारणाकुञ्चनादौ नाङ्गानां प्रभुरात्मनः । शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ १२ ॥
निरुच्छ्वासः सचैतन्यस्स्मरञ्जन्मशतान्यथः । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ १३ ॥
जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ १४ ॥
अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैस्सूतिमारुतैः । क्लेशान्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ १५ ॥
मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना । विज्ञानभ्रंशमाप्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ १६ ॥
कण्टकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिव्रणान्निपतितो धरण्यां क्रिमिको यथा ॥ १७ ॥
कण्डूयनेऽपि चाशक्तः परिवर्तेऽप्यनीश्वरः । स्नानपानादिकाहारमप्याप्नोति परेच्छया ॥ १८ ॥
अशुचिप्रस्तरे सुप्तः कीटदंशादिभिस्तथा । भक्ष्यमाणोऽपि नैवैषां समर्थो विनिवारणे ॥ १९ ॥
जन्मदुःखान्यनेकानि जन्मनोऽनन्तराणि च । बालभावे यदाप्नोति ह्याधिभौतादिकानि च ॥२०॥
अज्ञानतमसाच्छन्नो मूढान्तःकरणो नरः । न जानाति कुतः कोऽहं क्वाहं गन्ता किमात्मनः॥२१॥
केन बन्धेन बद्धोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं वा किं वाच्यं किं च नोच्यते॥
को धर्मः कश्च वाऽधर्मः कस्मिन्वर्तेऽथ वा कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं वा किं गुणदोषवत्॥
एवं पशुसमैर्मूढैरज्ञानप्रभवं महत् । अवाप्यते नरैर्दुःखं शिश्नोदरपरायणैः ॥ २४ ॥

गर्भेति ॥ नारकजं—नरकजम् । * स्यान्नारकस्तु नरकः * इत्यमरः ॥ ९ ॥

सुकुमारेति ॥ उल्बम्—गर्भवेष्टनचर्म ॥ १०—१३ ॥

जायमान इति ॥ प्राजापत्येन—ब्रह्मणा नियुक्तेन गात्रसंकोचकेन, * तस्माज्ज्यायान् सगर्भः कनीयांसं सूतियोनिमजानानो हिनस्ति ब्रह्मणा हि स कृतः * इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

अधोमुख इति ॥ सूतिमारुतैः—सूत्यर्थं गर्भप्रेरकैः ॥ १५, १६ ॥

कंटकैरिति ॥ तुन्नाङ्गः—व्यथितदेहः । पूतिव्रणात्—दुर्गन्धव्रणात् ; योनेरित्यर्थः ॥ १७—१९ ॥

जन्मेति ॥ कण्डूयनेत्यादिनोक्तानि जन्मनोऽनन्तराणि । कीटदंशादिभिः बालभावे यदाप्नोति तदप्यनेकमिति शेषः ॥ २० ॥

कामान्धत्वादाधिक्याद्यौवने अज्ञानजं दुःखं विशिष्याह—अज्ञानेत्यादिना ॥ २१ ॥

केनेति ॥ कार्यं—कारणजन्यम् ॥ २२ ॥

को धर्म इति ॥ क्व वा—कस्मिन्वा वर्ते ? तत्सर्वं च कथमिति न जानातीति पूर्वेणान्वयः ॥ २३, २४ ॥

अज्ञानं तामसो भावः कार्यारम्भप्रवृत्तयः । अज्ञानिनां प्रवर्तन्ते कर्मलोपास्ततो द्विज ॥ २५ ॥
नरकं कर्मणां लोपात्फलमाहुर्मनीषिणः । तस्मादज्ञानिनां दुःखमिह चामुत्र चोत्तमम् ॥ २६ ॥
जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान् । विचलच्छीर्णदशनो वलिस्नायुसिरावृतः ॥ २७ ॥
दूरप्रनष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः । नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्वपुः ॥ २८ ॥
प्रकटीभूतसर्वास्थिर्नतपृष्ठास्थिसंहतिः । उत्सन्नजठराग्नित्वादल्पाहारोऽल्पचेष्टितः ॥ २९ ॥
कृच्छ्राचङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः । मन्दीभवच्छ्रोत्रनेत्रस्स्रवल्लालाविलाननः ॥ ३० ॥
अनायत्तैस्समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः । तत्क्षणेऽप्यनुभूतानामस्मर्ताऽखिलवस्तुनाम् ॥ ३१ ॥
सकृदुच्चारिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः । श्वासकाससमुद्भूतमहायासप्रजागरः ॥ ३२ ॥
अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेश्यते जरी । भृत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदीकृतः ॥ ३३ ॥
प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसस्पृहः । हास्यः परिजनस्यापि निर्विण्णाशेषबान्धवः ॥ ३४ ॥
अनुभूतमिवान्यस्मिञ्जन्मन्यात्मविचेष्टितम् । संस्मरन्यौवने दीर्घं निश्वसत्यतितापितः ॥ ३५ ॥
एवमादीनि दुःखानि जरायामनुभूय वै । मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शृणु तान्यपि ॥ ३६ ॥
श्लथद्ग्रीवांघ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना भृशम् । मुहुर्ग्लानिः परवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ॥ ३७ ॥
हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु । एते कथं भविष्यन्तीत्यतीव ममताकुलः ॥ ३८ ॥
मर्मभिद्भिर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः । शरैरिवान्तकस्योग्रैश्छिद्यमानासुबन्धनः ॥ ३९ ॥
परिवर्तिततारा‍क्षो हस्तपादं मुहुः क्षिपन् । संशुष्यमाणताल्वोष्ठपुटो घुरघुरायते ॥ ४० ॥
निरुद्धकण्ठो दोषौघैरुदानश्वासपीडितः । तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्त्तस्तथा क्षुधा ॥ ४१ ॥
क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति यमकिंकरपीडितः । ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते ॥ ४२ ॥
एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् । शृणुष्व नरके यानि प्राप्यन्ते पुरुषैर्मृतैः ॥ ४३ ॥
याम्यकिंकरपाशादिग्रहणं दण्डताडनम् । यमस्य दर्शनं चोग्रमुग्रमार्गविलोकनम् ॥ ४४ ॥

अज्ञानमिति ॥ अज्ञानं तामसो भावः—तमसो विकारः । तेनाज्ञानिनां तदनुगुणकार्यारम्भेषु प्रवृत्तयो भवन्ति । अतः कर्मलोपाः—वैदिककर्मलोपाः प्रवर्तन्ते ॥ २५, २६ ॥

जरेति ॥ वलिस्नायुशिरावृत इति । वलिस्त्वक्तरंगः । रक्तवहा नाडी सिरा । सैव बन्धनी स्नायुः ॥ २७ ॥

दूरेति ॥ दूरप्रनष्टनयनः—अधिकप्रनष्टनयनशक्तिः । व्योमान्तर्गततारकः—दृग्गोलकाकाशनिमग्नकनीनकः ॥ २८-३० ॥ अनायत्तैरिति ॥ अनायत्तैः—प्रवृत्त्यक्षमैः ॥ ३१ ॥ सकृदिति ॥ कासः—श्लेष्मा ॥ ३२-४० ॥

निरुद्धेति ॥ दोषः—वातादिः । उदानेति । उदानः कण्ठस्थवायुः, * उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत् । वाक् प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः ॥ अस्य गलसंचारित्वात् । * उदानः कण्ठदेशस्थः इत्यमरः ॥ ४१—४४ ॥

भवालुकावह्नियन्त्रशस्त्रासिभीषणे । प्रत्येकं नरके याश्च यातना द्विज दुस्सहाः ॥ ४५ ॥
च्चैः पाच्यमानानां मूषायां चापि दह्यताम् । कुठारैः कृत्यमानानां भूमौ चापि निखन्यताम् ॥४६॥
ऽध्वारोप्यमाणानां व्याघ्रवक्त्रे प्रवेश्यताम् । गृध्रैस्संभक्ष्यमाणानां द्वीपिभिश्चोपभुज्यताम् ॥ ४७ ॥
थ्यतां तैलमध्ये च क्लिद्यतां क्षारकर्दमे । उच्चान्निपात्यमानानां क्षिप्यताम् क्षेपयन्त्रकैः ॥ ४८ ॥
के यानि दुःखानि पापहेतूद्भवानि वै । प्राप्यन्ते नारकैर्विप्र तेषां संख्या न विद्यते ॥ ४९ ॥
केवलं द्विजश्रेष्ठ नरके दुःखपद्धतिः । स्वर्गेऽपि पातभीतस्य क्षयिष्णोर्नास्ति निर्वृतिः ॥ ५० ॥
श्च गर्भे भवति जायते च पुनःपुनः । गर्भे विलीयते भूयो जायमानोऽस्तमेति वै ॥ ५१ ॥
तमात्रश्च म्रियते बालभावेऽथ यौवने । मध्यमं वा वयः प्राप्य वार्धके वाऽथ वा मृतिः ॥५२॥
वज्जीवति तावच्च दुःखैर्नानाविधैः प्लुतः । तन्तुकारणपक्ष्मौघैरास्ते कार्पासबीजवत् ॥ ५३ ॥
यनाशे तथोत्पत्तौ पालने च सदा नृणाम् । भवन्त्यनेकदुःखानि तथैवेष्टविपत्तिषु ॥ ५४ ॥
त्प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते । तदेव दुःखवृक्षस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥ ५५ ॥
त्रपुत्रमित्रार्थगृहक्षेत्रधनादिकैः । क्रियते न तथा भूरि सुखं पुंसां यथाऽसुखम् ॥ ५६ ॥
। संसारदुःखार्कतापतापितचेतसाम् । विमुक्तिपादपच्छायामृते कुत्र सुखं नृणाम् ॥ ५७ ॥
स्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य वै मम । गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥ ५८ ॥
स्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा । भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकी मता ॥ ५९ ॥
ाच्चत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः पण्डितैर्नरैः । तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने ॥ ६० ॥

करंभेति ॥ भज्यमानकरंभसमवालुकाः करंभादिभीषणवस्तुभिर्युता यातनाः दुःसहाः ॥ ४५—५२ ॥

यावदिति ॥ तन्तुकारणेति । पक्ष्माणि—अंशवः ॥ ५३—५५ ॥

कलत्रेति ॥ असुखं—दुःखम् ॥ ५६—५८ ॥

निरस्तेति ॥ निरस्तातियशाह्लादसुखभावैकलक्षणा—सुखान्तरस्यातिशयो निरस्तो येन तन्निरस्तातिशयम् । रूपं सुखम् आह्लादसुखम् । आह्लादो मोहसंभेदः । सुखान्तरानुभवाक्षमत्वापादकोत्कर्षवत्सुखम् । भाव- सुखस्य दुःखनिवृत्तिरूपता व्यावर्त्यते । एवं निरतिशयाह्लादरूपसुखत्वमेव भगवत्प्राप्तिस्वरूपमित्युक्तम् । ा-दुःखासंभिन्ना आत्यन्तिकी-अन्तमतीत्य वर्तमाना नित्या । अत्र भगवच्छब्देन प्राप्यस्य हेयप्रत्यनीकाशेष ागुणात्मकत्वं वक्ष्यमाणं सूचयता तत्प्राप्तेर्निरस्तातिशयेत्याद्युच्यमानं वैशिष्ट्यं प्रतिपादितम् ॥ ५९ ॥

तस्मादिति ॥ यस्माद्भगवत्प्राप्तिरेव तापत्रयनिवृत्तिहेतुः तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्तव्यः इति, * बुद्धे मीति मोक्षोपायज्ञानमविधेयमिति वदतो निरस्यति; प्राप्त्युपायं च दर्शयति—ज्ञानं च कर्म चेति । * अत्र साक्षात् प्राप्त्युपायः, कर्म तु तदङ्गत्वेन । न तु विपर्ययः, समुच्चयो वा । * ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय, इयाज सुबहून् * इति हि वक्ष्यति ॥ ६० ॥

आगमोत्थं विवेकाच्च द्विधा ज्ञानं तदुच्यते । शब्दब्रह्मागममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥ ६१ ॥
अन्धं तम इवाज्ञानं दीपवच्चेन्द्रियोद्भवम् । यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥ ६२ ॥
मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यन्मुनिसत्तम । तदेतच्छ्रूयतामत्र संबन्धे गदतो मम ॥ ६३ ॥
द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् । शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६४ ॥
द्वे वै विद्ये वेदितव्ये इति चाथर्वणी श्रुतिः । परया त्वक्षरप्राप्तिर्ऋग्वेदादिमयाऽपरा ॥ ६५ ॥
यत्तदव्यक्तमजरमचिन्त्यमजमव्ययम् । अनिर्देश्यमरूपं च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥ ६६ ॥
विभु सर्वगतं नित्यं भूतयोनिरकारणम् । व्याप्य व्याप्तं यतस्सर्वं यद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ ६७ ॥

आचारे कर्मस्वरूपमुक्तम् । ज्ञानं द्विधा विभज्य दर्शयति—आगमोत्थमिति ॥ विवेकजं—विवेकाद्योगाज्जन्यम् । तत्रागमोत्थं ज्ञानं शब्दब्रह्मेति, विवेकजं परब्रह्मेति च मन्वादिभिरुच्यत इत्याह—शब्दब्रह्मेति ॥ ६१ ॥

अथ ब्रह्मविषयमिदं ज्ञानद्वयं प्रशंसति, कुदृष्टिनिरसनाय तस्य ज्ञानद्वयस्य वैषम्यं च दर्शयति—अन्धं तम इति ॥ अज्ञानम् आगमश्रवणात्पूर्वम् । आत्मनामविद्याख्यकर्मतिरोहितस्वरूपत्वादात्मपरमात्मयाथात्म्यस्यापरिज्ञानम् । अन्यथाज्ञानं वा । तच्च ज्ञानविरोधित्वादन्धं तम इव । आगमजन्यं ज्ञानं श्रोत्रेन्द्रियगृहीतागमजन्यत्वादिन्द्रियोद्भवमित्युच्यते। तच्चाज्ञानतमोविरोधित्वाद्दीपवदिति । अतः आगमोत्थं ज्ञानं तमसि दीपवदन्यथाज्ञानसंवलितमल्पं च । अथ अज्ञानतन्मूलाविद्यारूपसर्वतमोनिरसनत्वात् आगमोत्थादपि विशदतमप्रत्यक्षरूपत्वाच्च विवेकजं ज्ञानं सूर्यवदित्युच्यते ॥ ६२ ॥

उक्तेऽर्थे मनुवचनं प्रमाणयति । मनुरपीति ॥ अत्र संबन्धे—मोक्षतत्साधनसंबन्धे ॥ ६३ ॥

विद्यातः पुरुषार्थो न कर्मणा इति मनुवचनमेवोदाहरति—द्वे इति ॥ परं च यत्, ब्रह्मेति शेषः । शब्दब्रह्मणि—शास्त्रजन्यज्ञाने । निष्णातः—निपुणः । परं ब्रह्म—प्रत्यक्षरूपं विवेकजं ज्ञानं लभते ॥ ६४ ॥

मनुवचनमूलश्रुतिमुदाहरति—द्वे विद्ये इति ॥ विद्ये-आगमविवेकोत्थे । परया—विवेकोत्थया । अक्षरस्य—परब्रह्मणः प्राप्तिः * यया तदक्षरमधिगम्यते * इति श्रुतेः । अनेन वाक्यार्थज्ञानात्कर्मणो वा मोक्षं वदन्तो निरस्ताः । वाक्यार्थज्ञानान्मोक्षं वदतः * तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपलभेत * इति सूत्रविरोधः, प्रत्यक्षविरोधश्च । अत्र प्रकरणे स्वोक्तस्यार्थस्य वेदविदग्रेसरमनुवचनप्रामाणिकादागमविवेकजपदयोरेकायनाद्युक्तोऽर्थो न विवक्षित इति वेदितव्यम् ॥ ६५ ॥

अथ परविद्योपास्यस्य प्राप्यभूतस्य ब्रह्मणस्स्वरूपमाह—यत्तदिति ॥ यथाह श्रुतिः * यत्तदद्रेश्यम् * इत्यादिना । श्रुतिव्यतिरिक्तैः प्रमाणैः न व्यज्यत इति अव्यक्तम्, * वेदाहमेतम् * नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् * इति । अजरमजमित्यादिना षड्भावविकाररहित्यमुक्तम् । अचिन्त्यमनिर्देश्यमिति वाङ्मानसागोचरत्वम् । अरूपं—देवमनुष्यादिरूपरहितम्; अन्यथा रूपवत्त्वश्रुत्यादिविरोधात् ॥ ६६ ॥

विभ्विति ॥ विभु—सर्वगतं विततं व्यापि । विभुत्वं नियन्तृत्वं वा । अकारणं—स्वयं कारणरहितम् । व्याप्यव्यापकरूपेणावस्थितम् सर्वं जगद्यतः । भूतयोनिरिति जीवाभिप्रायम् । अत्र परविद्याविषयस्याक्षरस्य भूतयोनित्वविभुत्वादिविशेषणैः परविद्या निर्गुणब्रह्मविषयेत्येतन्निरस्तं, * यद्वै पश्यन्ति * सदा पश्यन्ति * इति श्रुतेः ॥६७

तद्ब्रह्म तत्परं धाम तद्ध्येयं मोक्षकांक्षिभिः । श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ६८ ॥
तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः । वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याक्षयात्मनः ॥ ६९ ॥
एवं निगदितार्थस्य तत्तत्त्वं तस्य तत्त्वतः । ज्ञायते येन तज्ज्ञानं परमन्यत्त्रयीमयम् ॥ ७० ॥
अशब्दगोचरस्यापि तस्य वै ब्रह्मणो द्विज । पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते ह्युपचारतः ॥ ७१ ॥
शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि शब्द्यते । मैत्रेय भगवच्छब्दस्सर्वकारणकारणे ॥ ७२ ॥
संभर्तेति तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः । नेता गमयिता स्रष्टा गकारार्थस्तथा मुने ॥ ७३ ॥

तद्ब्रह्मेति ॥ धाम—तेजोमयं * तद्विष्णोः परमं पदम् * इति श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तत्परं ब्रह्म मोक्षकाङ्क्षिभिर्ध्येयम् ॥ ६८ ॥

उक्तगुणविशिष्टं तदेव ब्रह्म भगवच्छब्दवाच्यमित्याह—तदेवेति ॥ इदं च वचनं * ध्यानक्रियाभ्यां भगवान् * सर्वव्यापी च भगवान् * नारायणो भगवान् प्रजापतिः, * वासुदेवाय धीमहि * ओमित्यात्मानं युञ्जीत * नमो रुचाय ब्राह्मये इत्यादिवेदान्तसारोद्धाररूपं * द्वादशाक्षरचिन्तका इति पूर्वमुक्तं मंत्रविशेषमभिप्रेत्याभिहितम् । सकलहेयप्रत्यनीककल्याणगुणात्मकं जगत्कारणं परविद्याधिगम्यमुक्तं परब्रह्मैव भगवच्छब्दवाच्यं नान्यदित्यवधारयति तदेवेति । मनुरपि * ततस्स्वयंभूर्भगवान् * इत्यादिना जगत्कारणमेव भगवच्छब्दवाच्यमित्याह । अथ ब्रह्मणस्स्वरूपगुणविभवैरनन्तस्य याथात्म्यवचनसमर्थोऽयं शब्द इत्याह—वाचक इति ॥ ६९ ॥

एवमिति ॥ एवं भगवच्छब्देनाभिहितनिगदितभूतयोनित्वाद्यर्थस्य तस्य—ब्रह्मणः तत्त्वं-स्वरूपं येन—विवेकजज्ञानेन तत्त्वतो यद् ज्ञायते—दृश्यते, तत्पुष्कलसाक्षात्काररूपं परम् । अन्यदुद्देशतः शास्त्रजं परोक्षरूपमपरमित्युपसंहरति ॥ ७० ॥

सर्वकारणे परे ब्रह्मणि भगवच्छब्दो मुख्यः, अन्यत्रोपचारत इति वक्ष्यन् मुक्ते तावदुपचारत इत्याह—अशब्देति ॥ मुक्तो ह्यशब्दगोचरः, * नामरूपाद्विमुक्तः * न शब्दगोचरे यस्य, * यच्च वाचामविषये, * अगोचरं वचसाम् * (इत्यादिभ्यः) उपनिषत्प्रसिद्ध्या । तस्येति मुक्तस्य परामर्शः । ब्रह्मत्वं च ब्रह्मसाम्यात् । पूजायां निमित्तभूतायां तस्योपचारतो भगवच्छब्दः क्रियते । अस्य श्लोकस्य भगवद्विषयत्वे व्याहतिस्स्यात् । तत्र * शब्दोऽयं नोपचारेण त्वन्यत्र ह्युपचारतः * इत्यनन्तरं वक्ष्यमाणत्वात्, तदेव भगवद्वाच्यमित्यादेरुक्तत्वाच्च ॥७१॥

परमकारणे परे ब्रह्मणि शब्दोऽयमनुपचारतः शब्द्यत इत्याह—शुद्ध इति ॥ शुद्धिः—मलप्रत्यनीकत्वम् । महाविभूत्याख्ये—महाविभूतिसंज्ञे । महाविभूतिर्हि ब्रह्मणः ॥ ७२ ॥

अन्यत्र मुख्यत्वासंभवज्ञापनाय भगवच्छब्दं निर्वक्ति—संभर्तेति ॥ संभरणं—प्रकृतेः कार्ययोग्यताकरणम् । भर्ता—स्वामी, पोषकश्च । नेता—गोप्ता । गमयिता—आत्मानं गमयिता, संहर्तेत्यर्थः । स्रष्टा—आत्मानमुद्गमयिता । एवं गुपेः गुप्त्यर्थत्वात् गत्यर्थत्वात् गमेश्च गकारो निरुक्तः । ज्ञानार्थत्वाद्वा गमेर्गकारः । * तदैक्षतेति संकल्परूपेक्षणस्य कर्तेत्यर्थः । गमयिता ज्ञापयितेति वा गकारः । तथा ह्यौकायननिरुक्तं * भ इत्येतस्माद्भकाराद्भर्ता संभर्तेति द्वौ धात्वर्थौ गम्येते । ग इति पुनरस्माद्गशब्दाद्गमयिता नेता स्रष्टा परत्र गमनं वा । पुनरव्यय इत्यतो गः । सोऽसौ भर्तृसंभर्तृनेतृगमनवानेतद्वान् भगवानित्येव भवतीति । तथाऽथर्वशिरसि—* यस्सर्वान्भगवानीक्षत्यात्मज्ञानान्निरीक्षायति योगं गमयति तस्मादुच्यते स भगवान् * इति ॥ ७३ ॥